

יעיד עליו רעו

זיהוי צמחי ספרותנו העתיקה באמצעות הכרת הצמחיה העכשווית של ארץ ישראל

נגה הראובני

בין צמחי הארץ הנזכרים במקורותינו העתיקים, יש כאלה שזיהויים אינו מוטל בספק: אלה הם, לרוב, צמחי התרבות כגון הזית והתאנה, החמר והשקד, הגפן, הרימון, החיטה והשעורה, וכן רבים אחרים. הוודאות שבזיהויים מקורה במסורות שלא פסקו מעולם, ואין היא נובעת מתוך השוואות ללשונות אחרות. אדרבה: אלמלא ידענו "זית" מה הוא, והיינו רוצים להסתמך על הלשון הערבית, היה ה"זית" אצלנו כינוי לשמן ולא לעץ, ואילו נשכח מאתנו זיהויה של החיטה, היינו סבורים – על-פי הלשון הערבית – שבמלה "קמח" בתנ"ך יש להבין "חיטה", או שה"לחם" שבתנ"ך אינו אלא בשר.

לעומת צמחים אלה, שזיהויים ודאי, קיימים צמחים רבים אשר זיהויים נתון במחלוקת זה שנים רבות, באשר אין אפשרות להכריע בבירור לזכותו של זיהוי זה או אחר. במקרה כזה, עשוי להיות ערך רב ל"הוכחות נסיבתיות".

אפרים וחנה הראובני, אשר "חרשו" יחדיו את הארץ לאורכה ולרוחבה במשך עשרות שנים, החל בראשית המאה, עסקו רבות במחקריהם ב"הוכחות נסיבתיות" כגון אלה. בעוברם בכפרי הפלחים הערביים ובמאהלי הבדואים, אספו חומר למכביר, לא רק בנוגע לשמות הצמחים – וכיניהם שמות נרדפים ושמות משותפים לצמחים רבים – אלא גם לגבי השימושים בצמחים, כפי שרווחו במקומות השונים ונשתמרו בפולקלור העשיר, שהתפתח במשך הדורות ונשתמר עד ימינו אנו. כמו כן נלמדו במהלך מחקריהם תכונותיהם המיוחדות של הצמחים והחלוקה לחבורות צמחים שונות, האופיינית לבתי-גידול שונים. הזיהויים שהם הציעו לצמחים הנזכרים במקורותינו, היו מבוססים, לעתים קרובות, על מכלול של נתונים הקשורים בכמה צמחים ולא על טיפול בצמח הבודד. מתוך החומר הרב בחרנו כאן בדוגמאות אחדות בלבד:

א. זיהויים של הסיאה והקורנית¹

סיאה, אזוב וקורנית, הם "שלישיה" המופיעה במקורות חז"ל כמה וכמה פעמים. נביא כאן אחדים מן המקורות הללו:

"חשב עליו למאכל אדם ולמאכל בהמה – נותנין עליו חומרי אדם וחומרי בהמה, חשב

עליו לעצים – הריהו כעצים, כגון: הסיאה והאזוב והקורנית"²

"הסיאה והאזוב והקורנית שבחצר – אם היו נשמרים חייבין (במעשרות)"³

"ישנים בחדש חייבין בביעור. רבי אליעזר אומר: חבילי סיאה והקורנים שהכניסו

לעצים אין מסיק בהן, למאכל בהמה – מסיק בהן"⁴

"הסיאה והאזוב והקורנית (חייבין במעשרות) משיכינו"⁵

... והסיאה והאזוב והקורנית והקישואין והדילועין והמלפפונות ופול המצרי מין זרעים - הרי זה כלאים בכרם"⁶

"חבילי אזוב והסיאה והקורנית אם הכניסן לעצים ולמאכל בהמה אוכל מהם בשבת, קוטס ואוכל, ובלבד שלא יקטס בכלי. מולל ואוכל ובלבד שלא ימלול בכלי - דברי רבי יהודה. וחכמים אומרים מולל בראשי אצבעותיו ואוכל ובלבד שלא ימלול בידו הרבה כחול"⁷

"חבילי אזוב והסיאה וקורנית כנגד האוכל מצטרף, שלא כנגד האוכל אין מצטרף"⁸
"חבילי סיאה אזוב וקורנית, הכניסן לעצים - אין מסתפק מהן בשבת. למאכל בהמה - מסתפק מהן בשבת. וקוטס ביד ואוכל, ובלבד שלא יקטס בכלי. ומולל ואוכל, ובלבד שלא ימלול בכלי הרבה, דברי רבי יהודה. וחכמים אומרים: מולל בראשי אצבעותיו ואוכל, ובלבד שלא ימלול בידו הרבה כדרך שהוא עושה בחול. מאי... סיאה - אמר רב יהודה: סיאה - צתרי. אזוב - אברתא. קורנית - קורניתא שמה. והא הוא דאמר להן: מאן בעי קורניתא ואשתכח חשי! - אלא: סיאה - צתרי, אזוב - אברתא, קורניתא - חשי"⁹

מכל המוכאות דלעיל ברור, כי שלושת הצמחים הללו שימשו כמזון לאבותינו, לבהמות וכחומר בעירה להסקת התנורים. מן הדיונים ברור גם, שאלה הם צמחי בר, שהיו נשמרים גם בחצר בטיפולו של בעל הבית, ולעתים אף היו מגדלים אותם במיוחד לצרכי השימוש בהם. הידוע ביותר מבין אלה הוא האזוב.

אם כי גם כיום, עדיין סבורים רבים כי האזוב הוא הסחב הגדל על סלעים ועל גזעי עצים¹⁰, מקובל עתה על מרבית החוקרים זיהוי האזוב עם צמח *Majorana syriaca* (L.) Rafin. אולם לענייננו, חשוב לזכור כי חז"ל כינו בשם אזוב גם צמחים אחרים בעלי תכונות דומות, וכדי להבחין ביניהם הצמידו לשם אזוב שמות לוואי, כגון: אזוב מדברי, אזוב רומי, אזוב כוחלי¹¹. אף הערבים כיום נוהגים לכנות בשם זעתר לא רק את האזוב שלנו, כי אם גם צמחים אחרים הדומים לו בריחותיהם ובשימושיהם, כאשר בדרך-כלל - אולם לא תמיד ולא בכל מקום - הם מצמידים לזעתר גם שם לוואי כגון: זעתר ברי, זעתר רומי, זעתר פרסי. בדומה לאזוב העברי ולזעתר הערבי, המתניחסים לצמחים שונים בעלי תכונות דומות, מסתבר, שהצתרא הסורי (שם לב לקרבת השמות זעתר - צתרא!) אף הוא מקיף צמחי תבלין שונים. גם בלשונות האירופיות, השמות "Thyme", "majoran", "marjoram", "origano" - משמשים לפעמים כשמות נרדפים לאותו צמח, ולפעמים משמש אחד מהם כשם משותף לצמחים אחדים. מתוך שמות אלו צמחו, כידוע, גם כמה מן השמות המדעיים לצמחים הנמנים עם קבוצה זו: אף ידועים לנו שינויים שנערכו בהם לאחרונה, כגון השינויים בשמותיו המדעיים של האזוב שלנו, אשר לנגד עינינו הפך מ-Oryganum Maru ל-Oryganum syriacum ולאחר מכן ל-Majorana syriaca. מכל אלה מתבקשת המסקנה, שבבואנו לזהות את הסיאה והקורנית אשר במקורות, לא נוכל להסתמך רק על השמות המובאים שם, כגמרא המצוטטת לעיל. מה גם, שהגמרא עצמה מביאה

גירסאות שונות לזיהוי הקורנית.

ב"מגדיר חדש לצמחי ישראל" (תשל"ז - 1976) לא מצוי כלל צמח הנושא את השם "סיאה", ואילו בשם "קורנית מקורקפת" מכונה הצמח *Coridothymus capitatus* (L.) Reichb. אשר עד למהדורה זו הכרנוהו בשם *Thymus capitatus*. זיהוי הקורנית עם צמח זה מבוסס על העדות שבגמרא המובאת לעיל - על ההוא שביקש "קורניתא" ונמצאה "חשי". שם זה, בעיקר בגרסת "חשא", ידוע, אמנם, כאחד הכינויים ל-*Thymus capitatus* בערבית ובסורית, אולם, לעומת זאת, ידוע צמח זה אצל הערבים הרבה יותר בשמות אחרים, כגון "זעתור", "צעתור", "צעתור אל-חמיר"¹². וכמוכן שמ"צעתור" בערבית אל "צתרא" או "צתרה" בארמית או בסורית, אין הדרך רחוקה. אולם בשם "צתרה" מכונים במגדיר הנ"ל דווקא הצמחים הנמנים עם הסוג *Satureja*, וכך הגענו שוב לסגירת אותו מעגל קסמים שהיינו מצויים בו מלכתחילה...

נסיון לזיהוי הסיאה והקורנית חייב, איפוא, להתבסס על תכונותיהם של הצמחים ולא על שמותיהם בלבד, כאשר ההשוואות הלשוניות משמשות כעדות מסייעת, אך לא מכרעת. אם נבחן באור זה את ה"קורנית" שבמקורות, ניווכח, כפי שראינו לעיל, שאין הזיהוי שבגמרא ("סיאה - צתרי") יכול להיות לעזר רב, הואיל ו"צתרא - צתרי" הוא שם משותף לצמחים אחדים, ממש כמו ה"זעתור" וה"אזוב".

במאמרו הנ"ל מציע אפרים הראובני לזהות את הקורנית עם *Calamintha incana* (Sm.) Boiss (כלמנתה אפורה), בהסתמכו, מחד, על נימוקים לשוניים, ומאידך, על ריחו החריף של הצמח ותכונתו לקרר את הפה כאשר לועסים אותו - ממש כמו ה"מנתה" שהתפרסמה בתכונה זו. אלא בעוד שהמנתה (מיני "נענה" - *Mentha*) נקראה "קורניתא דנהרא", נקראה הכלמנתה "קורניתא דסורא", דהיינו ה"קורנית שבהרים"¹³.

באותו מאמר מציע אפרים הראובני לזהות את הסיאה עם *Thymus capitatus* (הנקרא כיום *Coridothymus capitatus*). מן הבחינה הלשונית הוא מוצא לכך סיוע זה: השם "צתרי", אשר רב יהודה מביא (בגמרא הנ"ל) להגדרת הסיאה, משמש - לפי עדויות רבות - לא רק לכינוי ה-*Satureja*, אלא גם לצמחים מן הסוגים *Thymus* ו-*Thymra*¹⁴. מבחינת השימושים הוא מדגיש את תפוצתו הרבה של ה-*Thymus* (*Coridothymus*), ואת העובדה שהסיאה נזכרת כראשונה מבין ה"שלישיה" - כל עת שמדובר בשימושם של צמחים אלה להסקה ("לעצים"). נראה לי, שתימוכין לכך אפשר למצוא גם בעובדה, שבמקומות רבים כהרי יהודה מחליף ה-*Coridothymus* את הסירה בשטחי תפוצה רחבים, ובאין סירה להסקה משמש צמח זה כתחליף מצוין, הואיל והוא מצטיין בענפים יבשים רבים, הניצתים בנקל. יתר על כן: ה-*Coridothymus* הזה משמש כתחליף גם לאזוב, לאו-דווקא כחומר הסקה, אלא בעיקר כתבלין. אולם לחיכם של מביני דבר ואניני-טעם הוא נחשב כפחות-ערך לעומת האזוב. וראה עובדה מעניינת: כאשר ההדגשה היא על השימוש למאכל, מתחלף הסדר

בדברי התוספתא, והאזוב נמצא ראשון ברשימה!

מכל אלה מסתבר, כי אכן הצמח *Coridothymus capitatus* - המכונה היום במגדיר בשם "קורנית מקורקפת" - הוא ה"סיאה" אשר במשנה, בתוספתא ובגמרא.

דוגמה נוספת לזיהוי בעזרת העדות המסייעת של בתי-גידול, נוכל לראות ב"חבצלת

השרון ו"**שושנת העמקים**", המופיעות יחדיו בשיר השירים¹⁵. במבט ראשון ניתן לומר כי כל זיהוי שנציע יהיה בבחינת ניחוש בלבד. אכן, איזה פרח לא הוצע בזמן מן הזמנים כזה עם אחד מן הפרחים האלה או אף עם שניהם יחדיו?¹⁷ **מבשר החורף**¹⁶ הוצע עקב שמו הסורי **חמצליחא**; **חבצלת החורף**¹⁷ הוצעה על-ידי פונק¹⁸ עקב גודלה וריחה המשכר; מתרגמים שונים תרגמו **ורד**¹⁹, ובמדרש אנו מוצאים גם את ההצעה המעניינת, **שחבצלת השרון ושושנת העמקים** (הנזכרת עמה באותו פסוק בנשימה אחת) אינם אלא כינויים לאותו צמח בגילים שונים של התפתחותו²⁰.

אכן, אי אפשר להתעלם מסמיכותם של שני השמות הללו:

"אני חבצלת השרון, שושנת העמקים",

אולם בו בזמן אין להתעלם גם מן הסמיכות הבאה מיד לאחריה:

"כשושנה בין החוחים כן רעייתי בין הבנות".

סמיכות זו היא שהביאה קדמונים לזיהוי **שושנה** עם **ורד**: שהרי הורד הוא פרח הגדל בין קוצים. גלגולו של זיהוי זה בתרגומים גם אל **חבצלת השרון** נובע, כנראה, מן ההשקפה שהתבטאה במדרש, כי **חבצלת השרון ושושנת העמקים** הם כינויים שונים לאותו פרח.

חבצלת מופיעה בתנ"ך פעם נוספת:

"ישושם מדבר וציה וחגל ערבה ותפרח כחבצלת

פרח תפרח ותגל אף גילת ורכן

כבוד הלבנון נתן לה, הדר הכרמל והשרון"²¹.

גם כאן מופיע השרון בהקשר **לחבצלת**, אם כי אינו נסמך אליה כתואר כמו בשיר השירים.

לעומת **חבצלת השרון** אנו מוצאים פעמים מספר בתנ"ך **שושנה**, **שושן** ו**שושנים**, ללא שמות לוואי כלשהם.

"אהיה כטל לישראל יפרח כשושנה"²²

"דודי ירד לגנו לרעות בגנים וללקוט שושנים"²³

"דודי לי ואני לו הרועה בשושנים"²⁴

"כשני תאומי צביה הרועים בשושנים"²⁵

"שפתותיו שושנים נוטפות מר עובר"²⁶

"בטנך ערמת חטים סוגה בשושנים"²⁷

והיה גם "ים" אשר עשה שלמה, אשר "מעשה שפתו כמעשה שפת כוס פרח שושן"²⁸, אף היו כותרות העמודים "מעשה שושן"²⁹.

אמנם, העמודים שעשה שלמה עדיין לא נמצאו, אולם לפי כותרות עמודים שנמצאו במקומות אחרים, מוסכם היום כי **שושן** הוא הפרח הריחני הלכן *Lilium candidum* L. **השושן** הזה פורח בחודש מאי, ואם לצאת מתוך הנחה שיש מקומות בהם ייתכן קציר **חיסים** כבר במאי - הרי שמתקבלת נכון ובמקומה התמונה "בטנך ערמת חטים סוגה בשושנים". בספרות מצאנו, כי היוונים והרומאים היו מקשטים את הכלות בזרים של **שושנים** (פרחי ה-*"Lilium"*) **וחיסים**: **השושנים** הלבנות מסמלות את התום ו**החיסים** - את הפוריות. שם גם אצלנו היה קיים נוהג דומה, והוא הוא הנרמז כאן בשיר השירים. ואולי היו

אבותינו מקשטים בשושנים את "בכורי קציר חטים" בבואם אל בית-המקדש בירושלים. גם השושנים, שבהם רועים "תאומי הצביה", יכולים להיות פרחי ה-Lilium. פרחים אלה גדלים במדרונות ההרים ומתחת לצוקי הסלעים, שם רועים גם הצבאים. אכן עזרא מתאר פרח זה בביאורו לשושנת העמקים: "יש אומרים שהוא צמח לבן ויש לו ריח טוב, והוא חם מאוד עד שריחו יכאיב הראש וייתכן להיות כן. יהיה פירושו מן שם, כי לעולם היא שישה עלים לבנים, גם בתוכו כדמות בד סעיפים ארוכים, גם הם שישה. ויהיה פירוש שפתותיו שושנים בריח ולא בעין".

אם אכן כך הדבר והשם שושן או שושנה נגזר מן המספר שישה³⁰, הריהו יכול להתאים לא רק ל-Lilium, אלא גם לפרחים אחרים בעלי שישה עלים. אכן, קשה להניח שגם "שושנת העמקים" היא ה-Lilium³¹. הלא פרח זה גדל במדרונות ההר בצל צוקי הסלע ולא בעמקים. יתר על כן: עצם התיאור - "העמקים" - בא ללמדנו שלא בשושנה הרגילה מדובר כאן, אלא בשושנה מיוחדת, הגדלה בעמקים. כך, אמנם, מעיד גם הפסוק "כשושנה בין החוחים כן רעיתי בין הבנות". ואמנם נראה לנו, כי התואר עמקים הנסמך לאותה שושנה הגדלה בין החוחים, בא להעיד על בית-גידול אחר, שבו נפוץ פרח אחר בעל שישה עלים - הלא הוא הנרקיס. מי אינו מכיר כיום את הכינוי מלך הכניצה לנרקיס הגדל באדמות הכבדות שבעמקי יזרעאל והשרון? ומי אינו מכיר את החוח הפושט בשדות העמקים הללו? אכן, כפי שעוד נפרט להלן, מתאים יפה הצמח הקוצני הזה - Scolymus maculatus L. - לזיהוי עם החוח המקראי, והרי לנו הנרקיס שלנו, המשתבץ יפה כשושנה בין החוחים של שיר השירים. אולם במקרה אחד, נראה לנו, נקרא הנרקיס גם פרח שושן בלא התואר "העמקים":

"ויעש את הים מוצק עשר באמה משפתו עד שפתו עגול סביב... ושפתו כמעשה שפת כוס פרח שושן..."²⁸, הרי לנו כאן ממש ה"כוס" של הנרקיס, המקושטת מסביב כששת עלי הכותרת.

החוח והנרקיס הגדלים בבית-גידול אחד מסבירים לנו גם משל נאה ממשלי שלמה: "חוח עלה ביד שכור ומשל בפי כסילים"³². מסתבר שהשיכור רצה לקטוף לו את שושנת העמקים, הלא היא הנרקיס, אלא שבהיותו מתנודד בשכרותו, לא הצליח לכוון ידו - והנה העלה את החוח הדוקר. כך הוא הכסיל ברצותו לנקוט בפיו דבר חוכמה ומשל... בית-גידולו של החוח עשוי להסביר לנו יפה גם את דברי איוב: "תחת חטה יצא חוח"³³,

וכן את השיעור בחקלאות אשר מפיק מכאן רבי אושעיא

"למדתך תורה ארץ ארץ: שדה שמעלה חוחים יפה לזרעה חטים"³⁴.

עכשיו נוכל לחזור אל חבצלת השרון, שאינה אלא חוליה אחת בשרשרת שלמה של חוליות הקשורות זו בזו. אפרים וחנה הראובני הציעו זיהוי של חבצלת השרון עם Tulips sharonensis (צבעוני השרון)³⁵.

הצעה זו לזיהוי חבצלת השרון, מבוססת על הכרת הנופים וחברות הצמחים האופייניות לשרון ולא על נסיון זיהוי מסוים של צמח אחד בלבד. זוהי דוגמה למקרה, שבו הבחירה הנכונה ביותר לזיהוי צמח מתוך ההצעות השונות, יכולה להתבצע רק תוך כדי בחירה

בו-זמנית של זיהויים לצמחים אחרים, המשתתפים יחד אתו ברקמת אותו נוף ובכתובים הנדונים.

דוגמה בולטת לחשיבות המכרעת שיש להכרת הנוף בזיהוי הצמחים במקורות, היא הגדרת **הערער**: בספרות הבוטנית העברית דהיום, מכנה השם **ערער** את הצמחים מן הסוג *Juniperus*; את העץ *Juniperus Excelsa*, הגדל בלבנון, ואשר רבים מזהים אותו כ**ברוש** שבמקרא: את העץ *Juniperus Oxicedrus*³⁶, הגדל לא רק בלבנון כי אם גם בגליל העליון; וכן את העץ *Junipers phoenicese*, הגדל באזורי היער של הרי אדום ואף באזורי ההרים של צפון סיני.

הכינוי **ערער** לעצים אלה, התקבל בעקבות השם **ערער** בערבית, שהוא אחד הכינויים למיני *Juniperus*^{36א}. השם הערבי הזה הביא את חוקר צמחית המקורות, הרב עמנואל לעף ז"ל (שישב בעיירה סגד שבהונגריה ולא זכה לבקר בארץ) למסקנה, שאכן ה-*Juniperus* הזה הוא ה**ערער** שלנו. אולם, כידוע, אפשר להביא דוגמאות לא מעטות של מלים זהות בצלצולן בעברית ובערבית, אשר משמעויותיהן שונות לחלוטין זו מזו³⁷. ואמנם, על *Juniperus oxicedrus* ו-*Juniperus excelsa* מעידים בתי-הגידול שלהם, כי אין הם יכולים להיות ה**ערער** של ירמיהו, באשר אלה הם בתי-גידול שופעי מים, ירק וצל, בעוד שירמיהו מדבר על ה**ערער** בערבה, השוכן "הררים במדבר, ארץ מלחה ולא תשב".

אשר ל-*Juniperus Phoenicese*, יש טוענים כי למרות שהוא יוצר חורשים בבתי-גידולו, הרי האיזור שבו מצויים חורשים אלה נתון בסביבה מדברית. אין, איפוא, כל מניעה - לפי דעה זו - שעץ זה הוא אמנם ה**ערער** של ירמיהו, המתואר כשוכן מדבר.

דעה נפוצה אחרת, בעקבות תרגום השבעים, גורסת כי ה**ערער** הוא מין ממיני האשל (*Tamarix sp.*). אמנם, אחד משמותיו הערביים של האשל הוא ע"ר³⁸. יתר על כן, כמה

ממיני האשל הם אכן צמחים מדבריים, וביניהם גם כאלה הגדלים במלחות. אפרים וחנה הראובני³⁹ הציעו, שהחיפוש אחר ה**ערער** יתחיל ב"בית-הגידול של ירמיהו עצמו: הכפר ענתות השוכן מצפון-מזרח לירושלים, באיזור הספר שבין ההר למדבר בנימין". מדבר בנימין, אשר אנו רגילים לכנותו בשם "מדבר יהודה הצפוני" מוכר לנו היום היטב. כולנו מרבים לשוטט בו, וכולנו מכירים גם את המעיינות הגדולים שבנחל פרת: עין-פרה, עין-פואר ועין-קלט. אלה שופעים מימיהם במשך כל השנה, בצלם הקריר של צוקים גבוהים.

ירמיהו, שנולד בענתות, ספג מילדותו את הנופים הללו. ברדתו ביום לוהט וצרוב שמש מענתות אל המעיין הגדול אשר בנחל פרת⁴⁰, ובשבתו בצל הקריר של הצוקים הגבוהים, היה יכול להתבונן ולהרהר בפלא הגדול: הנה שם למעלה בענתות מתעלפים העצים בחום וביובש, ובה בשעה כאן נהנים הם משפע המים ומן הקרירות היחסית. גם הלאה במורד הנחל, ליד המעיינות ולאורך תעלות המים, העצים רעננים תמיד ואינם יראים את החום הרובץ על כל השפיים מסביב. ככל שיורדים יותר לכיוון ערבת יריחו, כן מתקצרת התקופה שבה עומדים העצים בשלכת ומתארכת התקופה שבה הם שופעים פרי. אולם ביציאה מפתח הנחל משתנה כל ההרגשה בבת-אחת: כאן מתגלת לפתע הערבה צרובת

השמש, ובה משמשים בערבוביה (ערבה!) אזורים צחיחים לחלוטין - הבוהקים בחשפון קרקעותיהם הבהירות - ואזורים לרוקים, אשר בהם שטחים המעובדים בידי אדם ומושקים בתעלות הנמשכות מן המעילנות, ושטחים המכוסים בחברות השונות של צמחי מלחה, שפה ושם יוצרת סבכים של שיחי אשל, מלוח ואחרים. כל מי שעבר את החוויה הזאת אינו יכול שלא להיזכר בתיאוריו של ירמיהו⁴¹:

"ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרעו

ומן ה' יסור לבו

והיה כערער בערבה

ולא יראה כי יבוא טוב

ושכן חררים במדבר, ארץ מלחה ולא תשב

ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו

והיה כעץ שתול על מים ועל יובל ישלח שרשיו ולא יראה כי יבא חם והיה עלהו רענן

ובשנת בצורת לא ידאג ולא ימיש מעשות פרי".

מיהו, איפוא, בכל אלה הערער, המתואר כאן בניגוד גמור לעץ השתול על פלגי מים אשר

לא ימיש מעשות פרי?

ה-Juniperus Phoeniceae מצוי הרחק הרחק מכאן, ואין לשער שיכול להיות לו קשר

כלשהו לדברי ירמיהו.

מדינים שונים של שיחי אשל אמנם נמצאים באיזור, בחברת צמחי מלחה אחרים, אך מהו

יחודו של האשל כי יזוהה עם הערער, לעומת כל חבריו השותפים לו בבית-הגידול

הזה?

כמו כדי לענות על תהיה זו, ניצב כאן לעומתנו עץ אחר - עץ מיוחד במינו, הבולט על

פני הערבה כולה בבדידותו, ופירותיו הגדולים מושכים כל עין. זהו העץ Calotropis

procera, הידוע בעולם, מאז ימי יוסף פלוויוס, בשם תפוח סדום, ומכונה כיום

ב"מגדיר" בשם פתילת המדבר הגדולה⁴². הנה - אתה אומר בלבבך בראותך לראשונה את

העץ המיוחד הזה - לא רק ליד יובלי המים בצל הצוקים יש עצים שופעי פרי, גם כאן,

במקום שאין טיפת מים לרוות את הצמאון, הנה באה ההצלה בדמות הפרי הגדול הזה.

אולם כאשר תיגש אליו לפותחו, לא תמצא בו אלא שערות "משי" יבשות, המהוות כלי

הפצה לזרעים היבשים האחוזים בהן.

לפי עדותם של חנה ואפרים הראובני³⁹, מכונה העץ הזה בפני הכדואים התעאמרים לא רק

בשם הערבי "עושר" - הידוע ביריחו - אלא גם בשם לימון מסכוס - הלימון המקולל -

מקולל מאז ימי סדום ועמורה: כל זמן שאנשי האיזור נהגו כאחד האדם - היה העץ הזה

נושא פרי עסיסי, לרווחתם של כל הנודדים באיזור צחיח זה. משקלקו מעשיהם ולקו

במהפכת סדום ועמורה - נתקלל העץ עמהם ופריו הפך יבש לחלוטין. יתרה על כן: כל

חלקיו שופעים מיץ חלבי רעיל. אכן, מקולל הוא וקללה הוא נושא בקרבו. אולם באחרית

הימים, כאשר ישובו בני האדם ויתקנו את דרכיהם - ישוב גם כבודו של העץ הזה

כבראשונה, והוא יתן פרי עסיסי כאשר נתן בשנים קדמוניות.

מי מתאים יותר מעץ זה להיות מזוהה עם הערער המקולל של ירמיהו?

"עֲרֵעַר שְׁמוֹ כִּי עֲרִירִי הוּא" - כּוֹתְבִים א' וּח' הֲרֹאֲבוּנִי בְּמֵאֲמָרִם הַנ"ל - "לֹא יֵעָשׂ פִּירוֹת - בְּנִים" (בְּמוֹבְנֵי הָעֵמֶמֶי שֶׁל הַמוֹשֵׁג "פִּירוֹת"). וְאִירֹר הוּא בְּכָל עֲצֵי הַפְּרִי מֵאִין כְּמוֹהוּ. וְזֶהוּ טַעַם תְּרִגּוֹם הַפְּשִׁיטָא לְעֲרֵעַר שֶׁל יִרְמְיָהוּ (בְּפֶרֶק י"ז וּבְפֶרֶק מ"ח) "עֲקָרָא", וּבִיּוֹנִית (סוּמְכוּס) - עֵץ אֶל פְּרִי. וְכֵן מִבָּאֵר גַּם ב-*Psalm*: אֲקִרְפוּס-אֲקִרְפוּן - *sterillis*, *intoecundus*. בְּסִפְרֵי "חֻכְמַת שְׁלֵמָה", גַּם מְבֹאֲרֵת מֵהוּתוֹ וְטַעַם עֲקָרוֹתוֹ שֶׁל הָאֵילָן הַזֶּה, "כִּי הַצִּמְחִים הָאֵלֶּה מְבַשְׁלִים פִּירוֹתֵיהֶם שְׁלֵא בַּעֲתָם" - לִפְנֵי זְמַנָּם. כְּלוּמֹר, שֶׁהַפִּירוֹת הָאֵלֶּה הֵם כֹּאן בְּאֵילָן דּוּגְמַת ה'"נֶפֶל" בָּאָדָם. מוֹלִיד בְּנִים וְאֵין (וְהַשְׁוָה לְדַבְרֵי יוֹנָתָן בְּתִרְגּוּמוֹ לַפְּסוּק "וְהָיָה כְּעֲרֵעַר בַּעֲרֵבָה" - "דְּשִׁרִי בְּלִי וְלִדִּי"). עוֹשֶׂה פִירוֹת חֲלוּלִים וְלִרְיָק: תּוֹכֵם "עֵשֶׂן וְאֶפֶר", כְּדַבְרֵי יוֹסִיפּוֹס, מִלַּחְמוֹת, סִפְרֵי ד' ה' ד' - הִישׁ עוֹד בַּעֲצִים כֹּאֵב כְּמִכְאוּבוֹ?

כֵּן עָבְרוּ עַל הָאוֹמֵלֵל דּוּרוֹת וְדוּרֵי דּוּרוֹת מֵאֵז יָמוֹת סִדּוּס וְעַמּוּרָה, וּבִלְבַב הַמְשׁוֹרֵר שְׁבַתְהֵלִים, וְכֵן וְדָאִי גַם בְּלִבְכוֹת רַבִּים מִקֶּרֶב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל - נִתְעוֹרְרוּ רַחֲמֵים אֶל הַצִּמְחָה הַזֶּה, "אֲשֶׁר הַבּוֹרָא מְשַׁמֵּם אֶרֶץ אֱלִינוּ לֹא הִבִּיט וְאֵת אֲנַקְתּוֹ לֹא שָׁמַע - - - וְאֲבוֹתֵינוּ חֲזוּהוּ מִתַּחֲנוֹן לִפְנֵי יוֹצֵרוֹ וְשׁוֹפֵךְ שִׁיחוֹ לִפְנֵינוּ מְדוּר דּוֹר וּמִתְפַּלֵּל"⁴³:

כִּי בְנֵה ה' צִיוֹן

נִרְאֶה בְּכַבּוֹדוֹ

פִּנֵּה אֶל תְּפִלַּת הָעֲרֵעַר

וְלֹא בִזָּה אֶת תְּפִלָּתָם"

דְּבָרִים אֵלֶּה מוֹבְנִים לְאוֹר דְּבָרֵי הָאֲגֻדָּה עַל הָעֲרֵעַר הַזֶּה, הַמְקוּלָּל, הָעוֹמֵד בַּעֲרֵבָה וּפּוֹרֵשׁ אֶת כְּפוֹתָיו בְּתִפְלִילָה⁴⁴ לְמַעַן יוֹשֵׁב כְּבוֹדוֹ כְּבִרְאשׁוֹנָה. יֵשׁ בָּאֲגֻדָּה זֹאת, שֶׁנִּשְׁתַּמְרָה בְּפִי הַבְּדוּאִים, כְּדֵי לְהַזְכִּיר אֶת דְּבָרֵי רַבִּי אוֹשְׁעִיָּא⁴⁵:

"בִּשְׁעָה שֶׁבָּנָה שְׁלֵמָה אֶת בֵּית-הַמִּקְדָּשׁ, נָטַע בּוֹ כָּל מִינֵי מִגְדִּים שֶׁל זֶהָב, וְהָיוּ מוֹצִיאִין פִּירוֹתֵיהֶן בְּזִמְנָן, וְכִשְׁהָרוּחַ מִנִּשְׁבַּת בָּהֶן נוֹשְׁרִין, שֶׁנֶּאֱמַר 'יִרְעַשׂ כְּלַבְנוֹן פְּרִיו'. וְשֶׁנִּכְנָסוּ נִכְרִים לְהִיכָל - יָבֵשׁ, שֶׁנֶּאֱמַר 'וּפְרַח לְבָנוֹן אִמְלַל'⁴⁶ וְעֵתִיד הַקָּדוֹשׁ כְּרוּךְ הוּא לְהַחֲזִיר, שֶׁנֶּאֱמַר 'פְּרַח תִּפְרַח וְתִגַּל אֶף גִּילָת וְרִנּוֹ, כְּבוֹד הַלְבָנוֹן נָתַן לָהּ".

מְקוֹרוֹת וְהַעֲרוֹת

1. עֵינִין בְּמֵאֲמַר "הַקּוֹרְנִית, הַסִּינָא ו-*Thymus capitatus*", אֲפִרִּים הֲרֹאֲבוּנִי, "תְּרִבִּיץ", תְּשִׁי"א.
2. שְׁבִיעִית ח, א.
3. מַעֲשֵׂרוֹת ג, ט.
4. תּוֹסֵפְתָא שְׁבִיעִית ה, ט"ו.
5. תּוֹסֵפְתָא מַעֲשֵׂר רֵאשׁוֹן א, ד.
6. תּוֹסֵפְתָא כֹּלָאִים ג, י"ב.
7. תּוֹסֵפְתָא שֶׁבֶת ט"ו, י"ב.
8. תּוֹסֵפְתָא עוֹקֶצִין ב, ג.
9. שֶׁבֶת קכ"ח, ע"א.

10. לדעה זו התנגד כבר רש"י, בהביאו את הנימוק שאזוב חייב להיות צמח בעל גבעולים.
11. ראה במאמר המפורט של אפרים וחנה הראובני, "האזובים", תרביץ, תשרי תש"י, ובספר "שיח ועץ במורשת ישראל", נ' הראובני, נאות קדומים 1984, ע' 114-124.
12. ראה, למשל, במילונו של ד"ר אחמד עיסא ביל, Dictionnaire des Noms Des Plantes, המפרט שמות נרדפים ומשותפים לצמחים בשפות לטינית, צרפתית, אנגלית וערבית, בהוצאת Imprimerie Nationale בקהיר, 1930.
13. שמות אלה מביא א' הראובני מן הגיאופוניקון (27-111 ו-7-51).
14. עיין, בין היתר, גם במילונו של בן יהודה בערך "צתר".
15. שיר השירים ב, א.
16. "סתונית בכירה" - *Colchicum decaisnei* Boiss.
17. *Panocratium maritimum* L.
18. Fonk, Streifzuge durch die biblische flora, p. 56.
19. "Rose of the Sharon".
20. שיר השירים רבה, ב, ג.
21. ישעיה ל"ה, א.
22. הושע י"ד, ו.
23. שיר השירים ו, ב.
24. שיר השירים ב, ט"ז.
25. שיר השירים ד, ה.
26. שיר השירים ה, י"ג.
27. שיר השירים ז, ג.
28. מלכים א, ז, כג-כו.
29. מלכים א, ז, כ"ב.
30. כך גם מנדלקערן בקונקורדנציה לתנ"ך, ערך "שושן": "לד"ק פרח בעל שישה עלים, ושושן שושנים דתהלים כלי זמן בעל שישה נימין".
31. בימינו התרגלו רבים למחשבה, כי בשם אחד אפשר לכנות רק צמחים בני אותו סוג. כלל זה אינו מקובל בשום לשון, אף לא בעברית. הנה, למשל, נוכחנו לעיל, כי השם "זעתר" מכנה בלשון הערבית צמחים הנמנים עם סוגים שונים ממשפחת השפתניים, כגון: *Majorana*, *Thymus*, *Thymbra*, *Satureja* ואחרים. או השם האנגלי *Sycamore*, מכנה עצים השונים זה מזה לא רק בסוג אלא גם במשפחה, כגון: *Ficus sycomorus*, *Platanus occidentalis*, *Acer pseudoplatanus* (ראה מילון וובסטר, מהדורת 1966). מכאן שאין כל מניעה להניח, כי השמות "שושן" ו"שושנה" כינו בעת ובעונה אחת פרחים הנמנים עם סוגים שונים זה מזה, ואף עם משפחות שונות זו מזו.
32. משלי כ"ו, ט.
33. איוב ל"א, מ.

34. תנחומא ראה, י"ג.

35. לאחרונה נמצאו חולקים על ההגדרות המדעיות של מיני Tulipa, אולם אין המחלוקת הזאת משנה את העובדה כי בית-גידולו של צמח זה הוא גבעות השרון.

36א. מן השמות הערביים האחרים למיני ה-Juniperus, נזכיר כאן שניים מהנפוצים ביותר: "לזאב" ו"אבהל".

37. דומני, שפטורים אנו מלהביא שוב ושוב דוגמאות לכך.

38. מן השמות הערביים האחרים הנפוצים למיני האשל, נזכיר כאן רק את ה"את'ל" ואת ה"טרפה".

39. הערער - אפרים וחנה הראובני, ספר מגנס, ירושלים תרצ"ח.

40. ראה ירמיהו פרק י"ג.

41. ירמיהו י"ז, ה-ח.

42. זיהויה של "פתילת המדבר" במשנה הוא רב עניין כשלעצמו.

43. תהלים ק"ב, יז-יח.

44. כאשר מתבוננים בענפי העץ, אי-אפשר להתעלם מן הצורה המיוחדת של פרישת עליו,

ככפות הפרושות אל-על בתפילה (והשווה: "ובפרשכם כפיכם אעלים עלי מכם, גם כי תרבו תפילה אינני שמע" [ישעיה א, ט"ו]).

45. יומא כ"א, ע"ב.

46. השווה: "ההר הטוב - זה ירושלים, והלבנון - זה בית-המקדש" (מדרש הגדול,

דברים ג כ"ה). על התפתחות הכינוי "לבנון" לבית-המקדש בירושלים, ראה נ'

הראובני - "שיח ועץ במורשת ישראל", הוצאת נאות קדומים, תשמ"ה, ע' 101-132.